

ЛЮБОВ РАЙСЬКА,
ст.викладач кафедри слов'янської філології
Чернігівського держуніверситету ім.Т.Шевченка

УДОСКОНАЛЕННЯ НАВИЧОК ПРАВОПISУ НЕ

(На матеріалі 10–11-х класів)

Написання **не** з різними частинами мови є одним з найважчих для школярів розділів української орфографії. Труднощі, які виникають у процесі його засвоєння, визначаються складністю самого мовного матеріалу. У написанні **не** найяскравіше виявляється залежність орфографічної норми від смислового аспекту мовлення.

Основним методичним принципом засвоєння правопису **не** має стати зіставлення споріднених орфограм. У лінгводидактичній літературі зіставлення розглядається як прийом¹, як метод², як принцип³. Стосовно семантико-диференціюючих орфограм, до яких належить і написання **не**, зіставлення є основним принципом їх вивчення.

У словниках термін “зіставлення” здебільшого тлумачиться як синонім до слова “порівняння”. У спеціальній літературі деяка перевага надається першому з них. Зіставити – це поряд, попарно розмістити певні об'єкти з метою виявлення їх подібних і відмінних ознак. Порівнювати ж можна об'єкти, які знаходяться один від одного на далекій відстані, події минулого й сучасного тощо.

Виходячи з такого розуміння слів “зіставлення” і “порівняння”, доцільніше віддати перевагу терміну “зіставлення взаємозмішуваних написань” (написання,

які учні сплутують), оскільки він найбільш точно передає суть методичної роботи у сфері вивчення орфографії. На повторення написання **не** з різними частинами мови у 10–11-х класах варто відвести не менш як три години. Крім того, слід використовувати й так зване побіжне повторення цієї теми.

Засвоєння написання **не** потребує від учнів усебічних граматичних знань: уміння швидко розрізнити частини мови, визначати зв'язки слів у реченні, знаходити протиставлення та ін. Необхідні також уміння добирати слова-синоніми, визначати найтонші відтінки значень слова. У зв'язку з цим ефективними будуть вправи, спрямовані на вироблення певного виду мовного аналізу. Однак принцип зіставлення взаємозмішуваних орфограм треба реалізовувати на матеріалі вправ послідовно й систематично.

Завдання на зіставлення правопису слів можна оформити у вигляді таблиць або звичайних вправ.

• Порівняти приклади. Пояснити різне написання **не** зі словами.

У неголодного на думці гульня, а в голодного – обід (Нар.творч.).

Зима невелика, та в неї рот великий: хто це забуває, то й його з'їдає (Нар.творч.).

Незв'язаний сніг – солома (Нар.творч.).

Змолів батько невіяне, спекла мати несіяне (Нар.творч.).

Добро втратити – небагато втратити! Честь втратити – втратити багато (О.Гончар).

Де багато кухарів, там собаки не голодні (Нар.творч.).

Не велика біда, що без риби середа (Нар.творч.).

Мішок, та не зав'язаний (Нар.творч.).

Не хвали кашу, коли просо не посіяне (Нар.творч.).

Хоч не багато, та на тарілочці (Нар.творч.).

Щодо правопису **не** з дієприкметниками, то ефективними будуть вправи на знаходження дієприкметників і залежних від них слів, адже найчастіше саме у невмінні виявити залежне слово криється причина орфографічних помилок.

• Розглянути приклади різного написання **не** з дієприкметниками. Від дієприкметників до залежних від них слів поставити питання.

Непрочитана книжка лежала на столі.

Не прочитана мною книжка лежала на столі.
Досі не прочитана книжка...

¹ Див.: Сергійевский А.П. Сопоставление при повторении орфографии. – М.: Просвещение, 1966. – С.3; Олійник І., Іваненко В., Рожило Л., Скорик О. Методика викладання української мови в середній школі. – К.: Вища шк., 1989. – С.57; Беляев О., Мельничайко В. та ін. Методика вивчення української мови в школі. – К.: Рад. шк., 1987. – С.45.

² Див.: Рождественский Н.С. Противопоставление как одно из свойств морфологического правописания // Рус. яз. в шк. – 1946. – № 3–4. – С.48.

³ Див.: Приступа Г.Н. О методических принципах обучения правописанию // Рус. яз. в шк. – 1978. – № 3. – С.19–22; Баранов М., Иваницкая Г. Обучение орфографии в 4–8 классах: Пособие для учителя. – К.: Рад. шк., 1987. – С.40–41.

Нез'ясоване питання.

Необґрунтований виступ.

Не прочитана в дорозі книжка...

Ще не прочитана книжка... Не з'ясоване нами (учнем, ніким) питання; зовсім (ніяк) не з'ясоване питання; досі (ще, вчора) не з'ясоване питання; не з'ясоване на уроці питання.

Нічим не обґрунтований виступ.

• Виписати разом з дієприкметниками залежні від них слова. Поставити до залежних слів питання. Пояснити правопис. (Текст вправи, крім дієприкметників, містить "конфліктні" слова – прикметники з **не** (*не відомої, нечуване*), що потребує від учнів глибокого аналізу.)

Земля – як панцир черепах, лежить, не змита і грозою. І хмари, не прив'язані до слова, от просто так – плывуть собі й плывуть. Ступив на траву не відомої досі землі. І стоїть неумитий присмерк за розхитаними дверима. Гине час, стікаючи кров'ю не написаних нами поем. Він мав ім'я нечуване у світі. Долина з чашкою туману, а далі схил і небосхил – усе кургани та й кургани ще не заораних могил. І в Борисфен задумливо впадає якась не знана грекові ріка (З тв. *Ліни Костенко*).

• Перебудувати подані речення так, щоб частка **не** писалася з дієприкметниками окремо.

Невживане залізо скоро ржавіє (*Нар.творч.*). Загойдалися в палісаднику віти акації, всіяні незрілими стручками (З газ.). Неприкриті дерева сповіщали про наближення зими (З газ.). Несходжені нас ждуть шляхи (З газ.).

Значну увагу потрібно приділяти аналізу найтонших відтінків значень, від яких залежить правопис **не**, інтонаційному аналізу речення з метою виявлення наявності чи відсутності в реченні протиставлення.

• Прочитати приказки. Зміст яких з них допускає подвійне написання **не**? Пояснити, як це пов'язано зі значенням слова.

П р и м і т к а. Написання **не** з прикметниками і прислівниками іноді може бути подвійним залежно від змісту висловлювання. Пор., напр.: *кімната невелика (маленька) – кімната не велика (не великих розмірів, але й не маленька)*.

Хоч з одної печі, та не однакові калачі. Як жовтень студений, то і зима буде не тепла. Без добавки і борщ не смачний. Смирне щеня, та не надовго. Вогонь – не приятель, а водиця – сестриця. Хоч не рано почали, так багато утяли. Із сала невелика слава, тільки ласощі.

• Порівняти речення, пояснити написання **не**.

Дідусь недочуває і не-добачає.

Ночей не сплять, недоїдають і хворіють (А.Чехов).

Лихий кухар або недо-солить, або пересолить (Нар.творч.).

Марко чогось недока-зував (Н.Рибак).

Він не дочув моїх слів.

Не доспала, не доїла, бо на чужих усе робила (Нар.творч.).

Не досолить – не доїсть (Нар.творч.).

Батько не доказав останніх слів.

• Переписати речення, розкриваючи дужки. Вказати, чим виступають **не** і **до**.

В чужому оці і порошок бачить, а в своєму і сучка не/добачає (Нар.творч.). Не/додаси – не/доїси (Нар.творч.). Страх і покора множать не/дорік. Лиш застогне вночі не/дострелений птах від заблуканих куль бракон'єра. Мені, мабуть, ніколи не/досниться спіучий

спалах чистої жаги. І хто вас на ці мандри підбивав? Сюди ж і Геродот не/допливав! Ніхто із вас додому не/доїде (З тв. *Ліни Костенко*). Ганьбити не/дозволю Солдатську честь свою (І.Муратов). Не/долюблювала Ганна своїх дядьків, але мусила їх слухатися в усьому (О.Гончар). На столі стояла не/допита склянка молока (Н.Рибак). Мелашка знала, що не/догодила свекрусі, і стояла ні в сих ні в тих серед хати (І.Нечуй-Левицький). А я, молода дівчина, Горенька зазнала, Вечороньки не/доїла, Нічки не/доспала (Нар.творч.).

• Побудувати речення з поданими дієсловами.

Не славити – неславити, не довіряти – недовіряти, не договарювати – недовговарювати.

• Вказати, у яких реченнях до слів з **не** є протиставлення. Пояснити написання **не**.

Плуг та борона самі не багаті, а весь світ годують. Робітник з нього незavidний, але опудалом на баштані його буде далеко видно. Не святі горшки ліплять, а прості люди. Хоч річка і невеличка, а береги ламає. Не одяга красить чоловіка, а добрі діла. Хоч не пишно, аби затишно. Невеличка пташка, а гострий дзьоб (Нар.творч.). Десь, колись, в якійсь країні Проживав поет нещасний, Тільки мав талан до віршів Не пози-чений, а власний (Леся Українка).

Сполучники **а, але** часто є для учнів неправильною вказівкою на наявність у реченні протиставлення. Завдання останньої вправи і спрямоване саме на те, щоб учні не розв'язували це питання формально, а брали до уваги аспект синтаксису.

Необхідно практикувати завдання не лише ті, які спрямовані на вироблення якогось конкретного вміння, а й узагальнюючого, систематизуючого характеру, що давало б учням змогу поєднувати здобуті знання в певну систему.

• Переписати прислів'я і приказки, розкриваючи дужки.

Де слова з ділом розходяться, там не/порядки водяться. Не/хвалися піччю в не/топленій хаті. Не/доспілий колос не/жнуть. Де хата не/метена, там дівка не/плетена. На не/обробленій землі лиш бур'ян росте. Ліпше свій хліб не/допечений, ніж чужий перепечений. У не/роби завжди не/врожай. Хто нічого не/робить, той ніколи не/має часу. Не/почавши, не/кінчиш. Зелена трава – не/далеко вода. Не/соромно мовчати, як нічого сказати. Учитись ніколи не/пізно. Як суніця червоніє, посій просо – не/доспіє. Хто звик чужим жись, той і не/здужає робить. До роботи не/дужа, а до танцю – як ружа. Для нашого Федота не/страшна робота (Нар.творч.).

Вибірковий диктант (учитель диктує, а учні записують лише слова або словосполучення з **не**, пояснюють їх правопис).

Не випадково шевченківські інтонації, мотиви народної пісні так часто озиваються, відлунюють у поезіях Василя Симоненка. Непідробна глибока народність притаманна його творчості, його поглядам на світ і на життя, на своє покликання в ньому. Перед нами молода людина, яка до важливих життєвих істин здобувалась сама, жила своїм розумом, непозиченими уявленнями (О.Гончар).

Народе мій! Титане непоборний, що небо підпирає голубе! Живе лиш той, хто не живе для себе, Хто для других виборює життя. А творчість завжди мрійна і тривожна, Немов травнева неспокійна ніч. Підводив голову народжений титан, і йшли назустріч вічності і смерті нездолані, гарячі і уперті дружини непокірливих слов'ян. Світ здається чарівною казкою, Нерозгаданим плетивом мрій. Певне, є в тебе біль і горе, Не відомі зовсім мені. Хай же щастям завжди ясніє некривива твоя краса. Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину. Сім десятків дідові старому, Сам незчувсь, коли і відгуло. Диких орд

незлічені навали Розтрожили прашури мої. Вибухали дні незрозуміло, і життя котилося моє. І хочеться всю землю обійняти і йти шукать нечуваних пригод. Піду блукать по всесвіту широкім, Незваним гостем побуваю скрізь. Мені поля задумливо шептали Свої ніким не співані пісні (З тв. В.Симоненка).

З метою узагальнення і систематизації варто використовувати таблиці, алгоритми, схеми. Робота з ними може бути найрізноманітнішою, починаючи з розгляду алгоритмів, таблиць, схем (у роботі зі старшокласниками виправдані є також використання готових таблиць, алгоритмів та схем з метою економії часу) і закінчуючи самостійним їх складанням. Наприклад, учням можна запропонувати такі завдання.

• Скласти схему роздільного написання **не** з дієприкметниками.

З р а з о к.

• Прочитати прислів'я і приказки. Пояснити, користуючись алгоритмом, написання **не** зі словами.

Коли не знаєш дороги, не вижджай з дому. Замок і ключ не зроблені для чесних рук. Наймлений кінь ніколи не змучений. З незабитої лисиці кожуха не шийть. Диму без вогню не буває. На вовка неслава, а їсть отець Сава. Недосолене на столі, а пересолене на дворі. Не здужає третього хліба з'їсти. Ми люди не горді: нема хліба, давайте пироги. Не радий хрін тертушці, а протє на кожній танцює. Не кожне зілля пахне. Хоч мороз і припікає, затє комарів немає. Нєстатки гонять з хатки. З-за дерев і лісу не видно. Не пізно до свого дому й опівночі. Погана та пташка,

якій своє гніздо не милє. Соловей піснями не ситий. Поспішно, та недоладно. Без солі не смачно, без хліба не ситно.

Алгоритм написання **не**

Використання активних форм роботи з таблицями, алгоритмами, схемами розвиває здатність до абстрагування, узагальнення і систематизації знань, удосконалює способи розумової діяльності щодо застосування правил.

Таким чином, для удосконалення навичок правопису **не** потрібно поєднувати вправи як диференціюючого, так і узагальнюючого характеру, що обумовлено лінгвістичною природою цієї орфограми. Крім того, завдання на вдосконалення навичок правопису **не** повинні бути зіставного характеру, включати взаємозмішувані орфограми.

